

Ἐκηθόλος

Τριμηνιαίο περιοδικό λογοτεχνίας, θεωρίας τῆς λογοτεχνίας καὶ κριτικῆς

Γιώργος Ἀράγης
Ἡ ἔννοια τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς

Francesco Petrarca
Σονέτα CXC, CCXI

Alice Sperduti
Ἡ θεϊκὴ φύση τῆς ποίησης στὴν ἀρχαιότητα

Ἀθήνα, Χειμῶνας 1981 — Τεύχος 6

ΓΙΩΡΓΟΣ ΑΡΑΓΗΣ
(1936)

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ

ΕΠΕΙΔΗ Η ΕΝΝΟΙΑ τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς παραπέμπει στή λογοτεχνική κριτική θά πρέπει νά πῶ ἀπό τήν ἀρχή ποῦ ἀναφέρομαι μέ τόν ὄρο *λογοτεχνική κριτική ἢ κριτική τῆς λογοτεχνίας*. Μιλώντας ἀρητικῶς θά ἔλεγα ὅτι δέν ἀναφέρομαι στίς ἀπόψεις ποῦ συγκροτοῦν τή θεωρία τῆς λογοτεχνίας, οὔτε σέ κείμενα ὅπως αὐτό ἐδῶ ποῦ ἀνήκουν στή θεωρία τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς. Ἐπίσης δέν ἀναφέρομαι στόν ἀπρόσωπο διάλογο ἀνάμεσα στά παλαιότερα καί στά νεώτερα λογοτεχνικά ἔργα, καθῶς καί στήν κριτική λειτουργία τῶν λογοτεχνῶν κατὰ τήν ὥρα τῆς δουλειᾶς τους. Λέγοντας *λογοτεχνική κριτική* ἔχω στό νοῦ μου τήν κριτική πράξη ποῦ ἀντιπροσωπεύουν ὀρισμένα κείμενα μέ τὰ ὁποῖα μερικοὶ ἄνθρωποι ἔκριναν συγκεκριμένα λογοτεχνικά ἔργα. Μ' ἄλλα λόγια αὐτό ποῦ θά λέγαμε *ἐφαρμοσμένη κριτική τῆς λογοτεχνίας*.

Εἶπα πῶς ἡ ἔννοια τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς παραπέμπει στή λογοτεχνική κριτική. Πραγματικά, ἀνάμεσα στήν πρώτη καί στή δεύτερη ὑπάρχει σχέση ἔννοιας πρὸς ἀντικείμενο. Ἔτσι, γενικότερα θά ἔλεγα πῶς ἡ ἔννοια τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς ἀποτελεῖ τὸ θεωρητικὸ ἰσοδύναμο τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς. Αὐτὸ ἀπὸ μιὰ ἀποψη σημαίνει ὅτι μιλοῦμε γιὰ τήν ἔννοια τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς ἐφόσον θεωροῦμε τὴ λογοτεχνική κριτική δοσμένη. Καί πάρα πέρα πῶς ἡ ἔννοια τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς προκύπτει ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν ἀξιόλογων κριτικῶν κειμένων.

Μιὰ πρώτη παρατήρηση ποῦ μπορεῖ νά γίνει, μέ βάση τὰ κριτικά κείμενα, εἶναι πῶς ἡ ἔννοια τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς εἶναι πρισματική. Θά ἔλεγα μάλιστα ὅτι δέν πρόκειται ἀκριβῶς γιὰ μιὰ ἔννοια, ἀλλὰ γιὰ μιὰ συνισταμένη ἔννοιῶν. Ἔτσι προκειμένου νά μιλήσει κανεὶς γι' αὐτὴ τὴ συνισταμένη χρειάζεται νά πραγματευτεῖ πρῶτα τίς συνιστώσες τῆς. Λέγοντας *συνιστώσες* ἐδῶ δέν ἔννοῶ τίς διάφορες δοξασίες περὶ λογοτεχνικῆς κριτικῆς ποῦ ἔχουν ὑποστηριχθεῖ κατὰ καιροὺς ἀπὸ ὀρισμένες ἐπιστῆμες ἢ συστήματα ἰδεῶν. Τέτοιες δοξασίες, ὅπως εἶναι αὐτές ποῦ βασίζονται στήν ψυχανάλυση, στό μαρξισμό, στή σημειολογία, κ.λπ., δέν ἀφοροῦν πραγματικά ὅ,τι χαρακτηρίζει τὴ λογοτεχνική κριτική ὡς ἰδιότυπη λειτουργία. Συνεπῶς ἡ πρισματικότητα τὴν ὁποία παρουσιάζει ἡ ἔννοια τῆς λογοτεχνι-

κῆς κριτικῆς δὲν ἀνταποκρίνεται σ' αὐτὲς τίς δοξασίες, ἀλλὰ στὴν ἰδιαίτερη φύση τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς. Ὅπως προανάφερα, ἡ ἔννοια τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς προκύπτει ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν κριτικῶν κειμένων καὶ εἶναι φυσικὸ νὰ ἀντλεῖ τὰ στοιχεῖα τῆς ἀπὸ αὐτὰ τὰ κείμενα καὶ ὄχι ἀπὸ θεωρίες προκατασκευασμένες. Ἐτσι ἡ διάκριση τῶν στοιχείων ποὺ συνθέτουν τὴν ἔννοια τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς ἀνάγεται στὴ διάκριση τῶν δεδομένων ποὺ συνιστοῦν τὴν κριτικὴ τῆς λογοτεχνίας.

Στις ἐπόμενες σελίδες θὰ ἀναφερθῶ σὲ τέσσερα χαρακτηριστικὰ τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς. Στὴν ἀναλυτικότητά της, στὴν προσήλωσή της στὰ λογοτεχνικὰ κείμενα, στὸν ἀξιολογικὸ καὶ στὸν ἀπρόθετο χαρακτήρα της.

II

α) Ἡ λογοτεχνικὴ κριτικὴ ὡς λειτουργία καὶ ὡς λόγος εἶναι ἀναλυτικὴ.

Ἡ κριτικὴ τῆς λογοτεχνίας ἀσχολεῖται μὲ κείμενα λογοτεχνικὰ ἢ ποὺ ἔχουν τὴν πρόθεση νὰ εἶναι λογοτεχνικὰ. Τὰ κείμενα αὐτὰ, μολονότι μποροῦν νὰ κοιταχτοῦν ἀπὸ πολλὰς πλευρὰς, ἔχουν ὀρισμένη ἐνότητα. Ἀνάλογη μὲ τὴν ἐνότητα ποὺ παρουσιάζει κάθε ἔργο σύνθετο ἀλλὰ μὲ ἑνιαῖο χαρακτήρα. Ὅπως π.χ. ἓνα ἔπιπλο, ἓνα σκίτσο, μιὰ μουσικὴ σύνθεση, κ.λπ. Ἡ λογοτεχνικὴ κριτικὴ πλησιάζει τὰ κείμενα ποὺ ἀποτελοῦν τὸ ἀντικείμενό της μὲ πνεῦμα ἐρευνητικόν. Πνεῦμα ποῦ, σύμφωνα μὲ τὴν κοινὴν πεῖρα, εἶναι διακριτικόν: προσεγγίζει τὸ ἀντικείμενό του καὶ προσπαθεῖ νὰ τὸ γνωρίσει ἀνατέμνοντάς το. Πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι διακρίνει — βλέπει καὶ ξεχωρίζει —, ὀλικά ἢ μερικὰ, τὰ στοιχεῖα ποὺ τὸ ἀποτελοῦν. Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια ἡ κριτικὴ τῆς λογοτεχνίας ὡς λειτουργία εἶναι ἀναλυτικὴ· δὲ συνθέτει ἀλλὰ ἀναλύει ἔργα ποὺ ἔχουν συντελεστεῖ. Πραγματικά, ἂν ρίξουμε μιὰ ματιὰ στὰ κριτικὰ κείμενα θὰ παρατηρήσουμε ὅτι πάντα ἀναλύουν ἀπὸ κάποιες πλευρὰς τὰ λογοτεχνικὰ ἔργα τὰ ὁποῖα κρίνουν.

Ὅπως εἶναι φυσικὸ τίς διακρίσεις ποὺ κάνει ἡ λογοτεχνικὴ κριτικὴ τίς διατυπώνει κατὰ τρόπο ἀνάλογα ἀναλυτικόν. Αὐτὸ εἶναι αὐτονόητο, στὴν πράξη ὅμως ἔχουμε συχνὰ τὴν τάση νὰ τὸ λησμονοῦμε. Ὡς λόγος ἡ λογοτεχνικὴ κριτικὴ ἀποτελεῖ κλάδο τοῦ ἀναλυτικοῦ λόγου. Ἐνα θεμελιώδες χαρακτηριστικὸ τοῦ ἀναλυτικοῦ λόγου εἶναι ὅτι βασίζεται, γιὰ νὰ διατυπώσει τὰ νοήματά του, στὸ ἔλλογο ἢ διανοητικὸ φορτίο τῶν λέξεων. Συμβαίνει δηλαδὴ μὲ τὸν ἀναλυτικὸν λόγον τὸ ἀντίθετο ἀπὸ ὅ,τι συμβαίνει μὲ τὴν ποίηση καὶ τὴν ἀφήγηση, ὅπου ἡ διατύπωση γίνεται μὲ βάση τὸ ἄλογο

ή εμπειρικό φορτίο τῶν λέξεων. Ὁχι πὼς στὴν πρώτη περίπτωση ἐκμηδενίζεται τὸ ἄλογο καὶ στὴ δεύτερη τὸ ἔλλογο, ἀλλὰ ὅτι δὲν ἀποτελοῦν, ἀντίστοιχα, πρωτεύοντα ἐκφραστικὰ στοιχεῖα. Θὰ ἔλεγα μάλιστα ὅτι ὅσο περισσότερο προέχει τὸ ἔλλογο στοιχεῖο σὲ μιὰ διατύπωση τόσο περισσότερο ὑποχωρεῖ τὸ ἄλογο καὶ ἀντίστροφα. Πάντως στὰ μέτρα ποὺ ὁ ἀναλυτικὸς λόγος βασίζεται στὸ ἔλλογο φορτίο τῶν λέξεων γιὰ νὰ διατυπώσει τὰ νοήματά του, εἶναι φυσικὸ ἢ σαφήνεια μὲ τὴν ὁποία διατυπώνει τὰ νοήματα αὐτὰ νὰ εἶναι ἔλλογης ὑφῆς. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ ἔχουμε τὸ περιθώριο νὰ ποῦμε ὅτι ἡ σαφήνεια τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς ἔχει ἔλλογο χαρακτήρα. Γιὰ νὰ φανεῖ καλύτερα τί ἐννοῶ θὰ χρησιμοποίησω τρία παραδείγματα.

«Τί θὰ βλέπαμε σ' αὐτοὺς τοὺς στίχους;

»Τὸ πρῶτο σημεῖο, φαντάζομαι, ποὺ κάνει ἐντύπωση εἶναι ὅτι, ἂν καὶ τὸ κομμάτι εἶναι ἀρκετὰ μακρὸ, δὲν ἔχει πουθενὰ κανένα ἴχνος γλωσσικοῦ πληθωρισμοῦ, κανένα εἶδος ρητορείας, ὅπως λέμε.»

Σεφέρης

.....'Ο Δαρεῖος ἀποφασίζει
νὰ τερματίσει τὴ ζωὴ του, οὔτε σπαθὶ ἔχει
οὔτε ὀπαδούς
μοιάζει πολὸ μὲ ρώγα σταφυλιοῦ
ποὺ βασανίζεται μὲς στὸ λιοπύρι
νὰ γίνει κοριτσόπουλο.

Παπαδίτσας

«Εἶχα δηλώσει στὸν ἐπίλογο τῆς προηγούμενης ἐπιφυλλίδας τὴν ἀμηχανία μου μπροστὰ σ' αὐτὸ τὸ ἀύχμηρὸ ποιητικὸ τοπίο, ὅπου οἱ αἰρετικές διδακτικές προθέσεις καὶ ἡ σκληρὴ θεματικὴ ὕλη δημιουργοῦν κάποια συμφόρηση στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ποιήματος, στενεύοντας ἔτσι, ἴσως ἐπικίνδυνα, τοὺς μουσικούς του πόρους καὶ δυσκολεύοντας τὴν ἀναπνοή του.»

Μαρωνίτης

Ἀπὸ τὰ τρία παραδείγματα τὸ πρῶτο παρουσιάζει ἔλλογη δομὴ, ἐνῶ τὸ δεύτερο ἄλογο. Τὸ τρίτο ἐξ ὀρισμοῦ ἀνήκει στὸν ἀναλυτικὸ λόγο. Ἀπὸ τὰ πράγματα, ὡστόσο, ὄχι ἀκριβῶς. Στὶς ἐπόμενες ἐκφράσεις καὶ λέξεις του: «ἀύχμηρὸ ποιητικὸ τοπίο», «σκληρὴ θεματικὴ ὕλη», «συμφόρηση στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ποιήματος», «μουσικούς του πόρους», «ἀναπνοή», δὲν προέχει τόσο τὸ ἔλλογο στοιχεῖο ὅσο τὸ ἄλογο. Πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι τὸ τρίτο παράδειγμα παρουσιάζει μεικτὴ δομὴ, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ πάσχει ἀπὸ ἔλλειψη ἔλλογης σαφήνειας. Ἡ ἔλλειψη αὐτὴ, ποὺ εἶναι προῖον εἰδολογικῆς

18

δυσκολεύοντας τὴν ἀναπνοή
μουσικούς του πόρους

ἀσυνέπειας, καθιστᾷ τὴ διατύπωση μειονεκτική. Γιατί; Κατὰ τὴ γνώμη μου γιὰ ἓνα ἀπλό λόγο: γιατί ὅταν ἓνα θεωρητικό κείμενο εἶναι ἔλλογα ἀσαφές εἶναι στὴν πραγματικότητα ἀσαφές καθεαυτό. Δὲν ἔχει κανεὶς παρὰ νὰ κοιτάξει μερικὰ χαρακτηριστικὰ κείμενα μεικτῆς δομῆς γιὰ νὰ κρίνει πόσο πᾶσχουν τελικὰ ἀπὸ ὀλικὴ ἀσάφεια.

Εἶπα παραπάνω πὼς ἡ κριτικὴ τῆς λογοτεχνίας ἀποτελεῖ κλάδο τοῦ ἀναλυτικοῦ λόγου. Ἐπειδὴ ὁ ἀναλυτικὸς λόγος εἶναι συχνὰ ἐπιχειρηματολογικὸς, δηλαδὴ ἀποδεικτικὸς, θὰ ἦταν σκόπιμο νὰ ἀναρωτηθοῦμε ἂν ἡ λογοτεχνικὴ κριτικὴ ἀποδείχνει τίς ἀπόψεις της. Ἄν πάρουμε ὡς βάση τὰ ἔγκυρα κριτικὰ κείμενα θὰ καταλήξουμε νομίζω στὸ συμπέρασμα πὼς ἡ λογοτεχνικὴ κριτικὴ δὲν ἔχει ἀποδεικτικὸ χαρακτήρα. Ὅσο γνωρίζω, κανένα ἀξιόλογο κριτικὸ κείμενο δὲν ἔχει ἀποδείξει τὰ λεγόμενά του. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο τὰ κριτικὰ κείμενα ἀναφέρονται στὰ λογοτεχνικὰ ἔργα εἶναι κυρίως δεικτικὸς ἢ ὑποδεικτικὸς: δείχνουν ἢ ὑποδείχνουν μερικὲς καίριες πλευρὲς αὐτῶν τῶν ἔργων. Φυσικὰ γιὰ νὰ δείξει ἓνας κριτικὸς ὅ,τι βλέπει σ' ἓνα ἔργο θὰ πρέπει τὸ ἔργο στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται νὰ ἴναι στὴ διάθεση τοῦ ἀναγνώστη. Κι ἀκόμη χρειάζεται ὁ ἀναγνώστης νὰ συμμετέχει ἐνεργὰ στὴ δουλειὰ τοῦ κριτικοῦ. Χρειάζεται δηλαδὴ ὁ ἀναγνώστης νὰ σταθμίζει τὰ λεγόμενα τοῦ κριτικοῦ μὲ βάση τὸ κρινόμενο κάθε φορὰ λογοτεχνικὸ ἔργο. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὁ δεικτικὸς τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο λειτουργεῖ ἡ κριτικὴ τῆς λογοτεχνίας εἶναι μιὰ αἰτία ποῦ βλέπουμε τόσο συχνὰ μέσα στὰ κριτικὰ κείμενα παραθέματα ἀπὸ τὰ κρινόμενα ἔργα. Ἄλλὰ τὸ θέμα αὐτό, πὼς ἀκριβῶς ἡ κριτικὴ τῆς λογοτεχνίας γίνεται πειστικὴ, δὲν εἶναι τόσο ἀπλό καὶ χρειάζεται διεξοδικὴ μελέτη.

Συνοψίζοντας τὰ προηγούμενα θὰ ἔλεγα ὅτι ἡ κριτικὴ τῆς λογοτεχνίας ὡς λειτουργία καὶ ὡς λόγος εἶναι ἀναλυτικὴ χωρὶς νὰ ἔχει ἀποδεικτικὸ χαρακτήρα.

β) Ἡ λογοτεχνικὴ κριτικὴ ἀναφέρεται εὐθέως στὰ λογοτεχνικὰ κείμενα.

Εὐθέως: χωρὶς ἡ κριτικὴ ὄραση νὰ κατευθύνεται πρῶτα πρὸς δεδομένα ποῦ βρίσκονται ἔξω ἀπὸ τὰ κρινόμενα ἔργα καὶ μετὰ νὰ στρέφεται σ' αὐτά. Χωρὶς δηλαδὴ νὰ παρεμβάλλονται ἀνάμεσα στὸν κριτικὸ καὶ στὸ ἔργο ποῦ ἐξετάζει ἀλλότρια στοιχεῖα. Τὸ θέμα τῆς ἀμεσης ἀναφορᾶς στὰ λογοτεχνικὰ κείμενα εἶναι πολυσυζητημένο. Μολαταῦτα ἐξακολουθεῖ στὴν πράξη νὰ ἴναι πρόβλημα πρὸς λύση. Πολλοὶ π.χ. θεωρητικοί, ποῦ θέλουν ν' ἀσκήσουν λογοτεχνικὴ κριτικὴ, ἀναφέρονται στὰ ἔργα μὲ τὰ ὁποῖα καταπιάνονται κατὰ τρόπο ἑμμεσο. Ἐξετάζουν αὐτὰ τὰ ἔργα μὲ βάση ὅ,τι ξέρουν γιὰ τὴν ἐποχὴ, τίς πράξεις καὶ τίς ἀπόψεις τῶν ἀνθρώπων ποῦ τὰ ἔγραψαν. Ἐτσι ἡ ἐποχὴ,

οί πράξεις κι οί απόψεις τῶν λογοτεχνῶν παίρνουν τὸ προβάδισμα σὲ σχέση μετὰ τὸ ἔργο τους. Ἄς διευκρινιστεῖ ὅτι στὴν περίπτωση αὐτὴ δὲν πρόκειται γιὰ τὶς ἐξωαισθητικὲς θέσεις ἀπὸ τὶς ὁποῖες ξεκινοῦν πολλὲς φορὲς ὀρισμένοι θεωρητικοὶ γιὰ νὰ κρίνουν λογοτεχνικὰ ἔργα. Τὸ ζήτημα αὐτὸ εἶναι διαφορετικὸ. Ἐδῶ ἐνδιαφέρει μόνο τὸ θέμα τῆς ἀμεσης ἀναφορᾶς στὰ λογοτεχνικὰ κείμενα.

Ἄς δοῦμε μερικὰ συγκεκριμένα παραδείγματα.

Ὁ Ξενόπουλος στὴ γνωστὴ κριτικὴ παρουσίαση τοῦ Καβάφη¹ κάνει λόγο, μεταξὺ ἄλλων, γιὰ τὸ ποίημα «Τείχη». Ὁμολογεῖ ὅτι «χωρὶς νὰ τὸ θέλει» εἶχε ἀποστηθίσει τὸ ποίημα κι ὅτι καθὼς περνοῦσε ὁ καιρὸς παρέμενε μέσα του ἀκέραιο —κάτι ποῦ δὲ συνέβαινε μετὰ διάφορα ἄλλα τὰ ὁποῖα ἔτυχε ν' ἀποστηθίσει καὶ τὰ ὁποῖα σιγά-σιγά ξεθώριαζαν. Ἐπειτα ἀναφέρει πὼς αἰσθάνεται κι αὐτὸς τὰ «Τείχη» τοῦ Καβάφη ὑψωμένα γύρω του. Κι ὅτι τὴν ὑπαρξή τους θὰ τὴν «ἀγνοοῦσε» ἂν δὲν τύχαινε νὰ διαβάσει τὸ ποίημα, γιὰτὶ «ὄλον αὐτὸ τὸ κακὸν ἔγινε τόσον ἀνεπαισθήτως». Στὸ μέρος αὐτὸ ποῦ κάνει λόγο γιὰ τὰ «Τείχη», ὅπως καὶ σ' ὀλόκληρο τὸ κείμενό του, ὁ Ξενόπουλος μιλά μετὰ βάση τὰ ποιήματα τοῦ Καβάφη ποῦ εἶχε ὑπόψη του.

Μὲ τὰ «Τείχη» τοῦ Καβάφη ἀσχολήθηκε κι ὁ Τ. Ἄγρας.² Ὁ Ἄγρας ἀφοῦ ἐξετάσει τὸ ποίημα ἀναλυτικότερα καταλήγει στὸ ἀκόλουθο συμπέρασμα: «Τὰ τείχη εἶν' ἓνα σύμβολο πλατειᾶς ἐννοίας σὲ διάφορες σφαῖρες: στὴν καθημερινὴ κοινωνικὴ ζωὴ — ἢ συνθήκη· στὴν ἀνθρώπινη ψυχολογία — τὸ ὑποσυνειδητὸ καὶ τὸ ὑπεξούσιο τῆς βούλησης· στὴν ἀνθρώπινη φυσιογνωσία — ἢ κληρονομικότητα καὶ ἢ ἐξέλιξη· στὴ μεταφυσικὴ, — τὸ πεπρωμένο.» Ὁ Ἄγρας γενικότερα θεωρεῖ ὅτι τὰ «Τείχη» συμβολίζουν ὅτιδήποτε περιορίζει τὴν ἀνθρώπινη ὑπαρξὴ νὰ κινηθεῖ ἐλεύθερα πρὸς τὴν πραγμάτωσή της. Πάντως, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ γνώμη του, πούθενά στὸ κείμενό του δὲ μιλάει γιὰ τὰ «Τείχη», ὅπως καὶ γιὰ τὰ ἄλλα ποιήματα ποῦ ἐξετάζει, κατὰ τρόπο ἕμμεσο.

Ἐνας ἄλλος μελετητὴς τοῦ Καβάφη, ὁ Τ. Μαλάνος, σχετικὰ μετὰ τὰ «Τείχη», γράφει τὰ ἑξῆς: «Ἡ ὑποχώρησή του [τοῦ Καβάφη] μπροστὰ στὸν κοινωνικὸ ἔλεγχο δὲν ἔγινε δίχως πραγματικὸ πόνο ἐκ μέρους του. Ἀντιλαμβανόταν πόσο σκληρὴ, πράγματι, εἶναι ἡ ἐπίδραση ποῦ ἐξασκοῦν οἱ ἄνθρωποι ἐπάνω μας ὄχι μονάχα ὅταν μιλοῦν, μὰ καὶ ὅταν ἀκόμη σιωποῦν. [...] Ἡ ἐρωτικὴ του ἀνωμαλία πιεζόταν καὶ σώπαινε. Ἦταν ἀνάγκη. Ποιὸς ὅμως θὰ τὴν ἐμπόδιζε νὰ παραπονεθεῖ κάπως ἀόριστα; Στὰ «Τείχη» διακρίνω τὴ φωνὴ της:

“Α όταν ἔκτιζαν τὰ τείχη πῶς νὰ μὴν προσέξω.

Ἀνεπαισθήτως μ’ ἔκλεισαν ἀπὸ τὸν κόσμον ἔξω.

»Καὶ πράγματι, τὸ δράμα τῆς σάρκας του καὶ μόνον αὐτὸ εἶναι ἐκεῖνο ποῦ ἐκφράζεται στοὺς παραπάνω στίχους.»³ Ἀργότερα ὁ Μαλάνος θεώρησε πῶς τὴν ἀποψή του τὴν καθιστοῦσε ἀδιαμφισβήτητη μιὰ σημείωση τοῦ Καβάφη. Ἡ ἀκόλουθη: «Μ’ ἐπέρασεν ἀπὸ τὸν νοῦ ἀπόψε νὰ γράψω διὰ τὸν ἔρωτά μου. Καὶ ὅμως δὲν θὰ τὸ κάμω. Τί δύναμι ποῦ ἔχει ἡ πρόληψις. Ἐγὼ ἐλευθερώθηκα ἀπὸ αὐτὴν· ἀλλὰ σκέπτομαι τοὺς σκλαβωμένους ὑπὸ τὰ μάτια τῶν ὁποίων μπορεῖ νὰ πέσῃ αὐτὸ τὸ χαρτί. Καὶ σταματῶ. Τί μικροψυχία. Ἄς σημειώσω ὅμως ἓνα γράμμα —Τ— ὡς σύμβολον αὐτῆς τῆς στιγμῆς.»⁴ Ὁ Μαλάνος ἔφτασε νὰ πεῖ ὅτι: «Ἐνα τέτοιο ντοκουμέντο σημαίνει τελεία καὶ παύλα. Τελεία καὶ παύλα σὲ κάθε μελλοντικὴ συζήτηση, ἂν αὐτὸ ποῦ διέκρινε ἐγὼ ἄλλοτε, μέσα στὸ ποίημα “Τείχη”, εἶναι ἢ ὄχι τὸ παράπονο τῆς καταδικασμένης διαστροφῆς του.»⁵ Ὅπως γίνεται φανερὸ ὁ Μαλάνος πραγματεύτηκε τὰ «Τείχη» μὲ βάση τὴν προσωπικὴ ζωὴ τοῦ Καβάφη καὶ τὴ σημείωση ποῦ παρέθεσα.

Ὁ Σ. Τσίρκας στὸ βιβλίον του *Ὁ Καβάφης καὶ ἡ ἐποχὴ του* ἀφιερώνει ἓνα κεφάλαιον στὰ «Τείχη» μὲ τίτλον «Τὰ τείχη τῆς οικονομικῆς ἀπομόνωσης». Σ’ αὐτό, ἀφοῦ ἀναφέρεται διεξοδικὰ στὴ χρονολογία ποῦ γράφηκε τὸ ποίημα καὶ στὶς φιλολογικὲς πηγές του, καταλήγει νὰ παρατηρήσει, μεταξὺ ἄλλων, τὰ ἐπόμενα: «Τὸ χωρὶς λύπην ἀφορᾷ τοὺς ἀνθρώπους τῆς κἀστας του, τοὺς πρωτοκλασάτους. Ἀπ’ αὐτοὺς περίμενε κατανόηση καὶ βοήθεια. [...] Στὸ χωρὶς αἰδῶ ξεσπάει ἡ ἀηδία καὶ τὸ μῖσος του γιὰ τοὺς δευτεροκλασάτους ποῦ χῶθηκαν παντοῦ καὶ κρατοῦνε τώρα ὅλα τὰ κλειδιά.»⁶ Καὶ στὸ ἐπόμενο βιβλίον του γιὰ τὸν Καβάφη ἐπανερχεται στὸ ἴδιον θέμα: «Τὸ “Τείχη”, ὅταν γραφόταν στὰ 1896, ἦταν μιὰ διαμαρτυρία γιὰ τὸν ἀπὸ οἰκονομικὰ ἐλατήρια ἀποκλεισμὸ τοῦ ποιητῆ ἀπὸ τὴ ζωὴ τῆς κοσμικῆς Ἀλεξάνδρειας καί, ἔμμεσα, μιὰ κριτικὴ τῆς κἀστας ἐκείνης, μέσα ἀπὸ τὴν ἀστικὴ τάξιν τῆς Ἑλληνικῆς παροικίας, ποῦ, ὑπερισχύοντας, ἀποφάσιζε πᾶς μόνον τῆς ποιῆς εἶναι “ἀριστοκράτης” καὶ ποιῆς δὲν εἶναι.»⁷ Γιὰ νὰ ἐδραιώσει τίς ἀπόψεις του ὁ Τσίρκας παραθέτει ἓνα σχόλιον τοῦ Καβάφη γιὰ τὰ «Τείχη»,⁸ καθὼς καὶ μερικὲς ἄλλες πληροφορίες γιὰ τὸν ποιητὴ. Γενικότερα ὁ Τσίρκας, ὅπως περίπου καὶ ὁ Μαλάνος, βλέπει τὰ «Τείχη» μέσα ἀπὸ τὸ περιβάλλον, τὴν ἰδιωτικὴν ζωὴ καὶ κάποιον λεγόμενον ποῦ ἀποδίδονται στὸν ποιητὴ.

Σύμφωνα μὲ τὰ παραπάνω ὁ Ξενόπουλος καὶ ὁ Ἀγρας ἀντιμετώπισαν τὰ

«Τείχη» κατά τρόπο διαφορετικό από ό,τι τὰ ἀντιμετώπισαν ὁ Μαλάνος καὶ ὁ Τσίρκας. Οἱ δύο πρῶτοι ἔδωσαν ἀπόλυτη προτεραιότητα στὸ ποίημα, ἐνῶ οἱ δεύτεροι ἔδωσαν προτεραιότητα στὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα τοῦ Καβάφη. Ἔτσι ὁ Ξενόπουλος καὶ ὁ Ἄγρας ἀναφέρθηκαν εὐθέως στὸ συγκεκριμένο ποίημα, ἐνῶ ὁ Μαλάνος καὶ ὁ Τσίρκας τεθλασμένα. (Βέβαια ὁ Ξενόπουλος καὶ ὁ Ἄγρας δὲν εἶχαν στὴ διάθεσή τους τὰ στοιχεῖα πού εἶχαν ὑπόψη τους ὁ Μαλάνος καὶ ὁ Τσίρκας. Δὲ μίλησαν ὅμως ὅπως μίλησαν γιὰ τὰ «Τείχη» ἀπὸ ἔλλειψη πληροφοριῶν, ἀλλὰ ἀπὸ κριτικὴ ἐπάρκεια. Ἐνῶ ὁ Ξενόπουλος καὶ ὁ Ἄγρας ζοῦσαν ἀκόμη μαθεύτηκαν πολλὰ γιὰ τὴν ἰδιωτικὴ ζωὴ τοῦ Καβάφη καὶ θὰ μπορούσαν νὰ ἐπανέλθουν στὸ θέμα — ὅπως ἔκαναν ὁ Μαλάνος καὶ ὁ Τσίρκας κάθε φορὰ πού κάποιο σημαντικό στοιχεῖο ἐρχόταν στὴν ἐπιφάνεια. Κι ὅμως ὁ Ξενόπουλος καὶ ὁ Ἄγρας ἐξακολουθοῦσαν νὰ ἐγκρίνουν τὰ ἀρχικά τους κείμενα. Οὔτε τὰ θεώρησαν ποτὲ ἔλλιπὴ ἐπειδὴ δὲν εἶχαν ὑπόψη τους ὅταν τὰ ἔγραφαν τὸ περιβάλλον καὶ τὴν ἰδιωτικὴ ζωὴ τοῦ Καβάφη. Ἄλλωστε καὶ οἱ μεταγενέστεροι κριτικοὶ τοῦ ποιητῆ, πού γνώριζαν ἀρκετὰ γι' αὐτόν, ἀκολούθησαν τὸ παράδειγμα τοῦ Ξενόπουλου καὶ τοῦ Ἄγρα. Ὁ Σεφέρης μάλιστα ἀντέδρασε στὴν τακτικὴ τῆς ἔμμεσης ἀναφορᾶς στὸ καβαφικὸ ἔργο λέγοντας ὅτι «ἔξω ἀπὸ τὰ ποιήματά του ὁ Καβάφης δὲν ὑπάρχει»). Τὰ κείμενα λοιπὸν τοῦ Ξενόπουλου καὶ τοῦ Ἄγρα μᾶς μιλοῦν γιὰ τὰ «Τείχη» ἀπὸ τὰ «Τείχη», ἐνῶ ἀντίθετα τοῦ Μαλάνου καὶ τοῦ Τσίρκα μᾶς μιλοῦν γιὰ τὰ «Τείχη» μὲ βάση τὸ περιβάλλον καὶ τὴν ἰδιωτικὴ ζωὴ τοῦ Καβάφη. Ὡστόσο ὁ Μαλάνος καὶ ὁ Τσίρκας φιλοδόξησαν, κατὰ τὴν ὁμολογία τους, νὰ δοῦν τὸ ποίημα σὰν κριτικοὶ τῆς λογοτεχνίας καὶ ὄχι σὰν βιογράφοι τοῦ Καβάφη. Πράγμα πού σημαίνει ὅτι ἀνάμεσα στὴ φιλοδοξία καὶ στὴν τακτικὴ τους ὑπάρχει θεμελιώδης ἀντίφαση. Κι αὐτὸ εἶναι ἓνα γενικότερο πρόβλημα τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς. Τὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα ἐνὸς λογοτέχνη, ὅταν τὰ συναντοῦμε σὲ μιὰ κριτικὴ ὡς ἀπλὲς πληροφορίες, δὲν ἔχουν τίποτε τὸ ἀξιοκατάκριτο. Ὅταν ὅμως χρησιμοποιεῖ κανεὶς βιογραφικὰ στοιχεῖα ἢ ἀπόψεις ἐνὸς συγγραφέα γιὰ νὰ κρίνει μ' αὐτὰ τὸ ἔργο του, στὴν πραγματικότητα δὲν κρίνει ἀκριβῶς τὸ ἔργο του. Οὔτε κὰν τὴ ζωὴ καὶ τίς ἀπόψεις του. Στὴν περίπτωσή αὐτὴ χάνει ἀπὸ μπροστά του τὸ ἔργο καὶ κάνει μιὰ δουλειά, σχεδὸν μηχανικὴ, πού δὲν εἶναι λογοτεχνικὴ κριτικὴ ἀλλὰ κάτι ἄλλο. Τὸ παράξενο εἶναι ὅτι μολονότι ὑπάρχουν στὴν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς κριτικῆς (καὶ φυσικὰ τῆς παγκόσμιας) ὀρισμένα ἀξιόλογα κριτικὰ κείμενα τὰ ὁποῖα ὑποδείχνουν μὲ σαφήνεια τὴν προσήλωσή τους στὰ λογοτεχνικὰ ἔργα, ἐντούτοις, ἀπὸ τὴν πλευρὰ αὐτῆ, μᾶλλον δὲν παραδειγματίζονται.

γ) Ἡ λογοτεχνική κριτική εἶναι ἀξιολογική.

Λέγοντας ἀξιολογική δὲν ἐννοῶ βέβαια ὅτι βαθμολογεῖ τὰ λογοτεχνικά ἔργα. Αὐτὸ εἶναι ἀνέφικτο. Οὔτε πάλι ἐννοῶ τίς γενικὲς κρίσεις τίς ὁποῖες βλέπουμε συχνὰ σὲ θεωρητικά γραφτὰ πού φιλοδοξοῦν ν' ἀσκήσουν κριτική σὲ λογοτεχνικά ἔργα. Αὐτὲς οἱ κρίσεις καθόσον εἶναι ἀφοριστικὲς εἶναι ἀφερέγγυες. Γνώμες γενικὲς, γιὰ τὴν ἀξία τῶν λογοτεχνικῶν ἔργων πού ἐξετάζουν, συναντοῦμε καὶ στὰ ἔγκυρα κριτικά κείμενα, ἀλλὰ ὡς ἐξαγόμενα συνήθως κάποιων εἰδικῶν πραγματεύσεων. Ἐντούτοις ὁ ἀξιολογικὸς χαρακτήρας τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς δὲν ὀφείλεται ἀκριβῶς σ' αὐτὲς τίς γνώμες. Ὄφείλεται κυρίως στὸ γεγονός ὅτι ἡ λογοτεχνική κριτική μᾶς δείχνει ἢ μᾶς ὑποδείχνει, κατὰ τρόπο ἀναλυτικὸ, τὰ στοιχεῖα πού συνθέτουν τὴ λογοτεχνική ὑπόσταση τῶν ἔργων. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ διαχωρίσουμε τὴν κριτικὴ τῆς λογοτεχνίας ἀπὸ τὴν ἀπλή παρουσίαση καὶ τὴ φιλολογικὴ ἀνάλυση τῶν λογοτεχνικῶν κειμένων. Ἡ παρουσίαση (βιβλιοπαρουσίαση) ἔχει κατεξοχὴν ἐνημερωτικὸ χαρακτήρα, ἐνῶ ἡ φιλολογικὴ ἀνάλυση ἀντιμετωπίζει γνωστικὰ τὸ ἀντικείμενό της. Ἄς δοῦμε δυὸ συγκεκριμένους περιπτώσεις.

Ὁ Ν. Βρεττάκος ἔγραψε γιὰ τὸ *Ἄξιον Ἔστί* τοῦ Ἐλύτη, ὅταν πρωτοεκδόθηκε, ἕνα σχετικὸ κείμενο.⁹ Ἐκεῖ μιλάει στὴν ἀρχὴ γενικὰ γιὰ τὸν Ἐλύτη καὶ τὸν «εὐτυχισμένο κόσμο» του. Προσθέτει πῶς ὁ ποιητὴς καὶ ὁ κόσμος του δοκιμάστηκε ἀποφασιστικὰ στὰ χρόνια τοῦ ἀλβανικοῦ πολέμου, τῆς κατοχῆς καὶ τοῦ ἐμφύλιου. Καὶ διατυπώνει τὴ γνώμη ὅτι τὸ *Ἄξιον Ἔστί* πηγάζει ἀπὸ τὴ δοκιμασία αὐτὴ πού ἀναπροσανατόλισε τὸν ποιητὴ ἀπέναντι στὰ πράγματα. Γιὰ τὸ ἔργο εἰδικότερα ὁ Βρεττάκος παρατηρεῖ ὅτι εἶναι «ἕνα εἶδος λειτουργίας πού ἀκολουθεῖ ἕνα δικό της τυπικὸ μὲ ἀναγνώσματα, ᾠδὲς καὶ ψαλμούς». Διακρίνει τίς βασικὲς ἐνότητες του (Ἡ Γένεσις, Τὰ Πάθη, Τὸ *Ἄξιον Ἔστί*) καὶ τίς παρουσιάζει συνοπτικὰ ἀπὸ θεματικὴ καὶ ἠθικὴ σκοπιὰ. Κυρίως ὅμως ἀπὸ θεματικὴ. Ἔτσι τὰ πολλὰ ἀποσπάσματα πού παραθέτει, τὰ παραθέτει γιὰ νὰ ἐνισχύσει ὅ,τι λέγει σχετικὰ μὲ τὰ θέματα τοῦ *Ἄξιον Ἔστί* καὶ τὴν ἠθικὴ στάση τοῦ ποιητῆ ἀπέναντι στὰ γεγονότα. Ὁ Βρεττάκος σημειώνει προκαταρκτικὰ ὅτι δὲ νιώθει ἀρμόδιο τὸν ἑαυτό του γιὰ νὰ κρίνει τὸ *Ἄξιον Ἔστί*, καὶ ὅτι θεωρεῖ τὸ κείμενό του «μιὰ προσπάθεια γιὰ κατατόπιση καὶ διευκόλυνση τῶν ἀναγνωστῶν». Μ' ἄλλα λόγια ὁ Βρεττάκος ὀριοθετεῖ τοὺς στόχους του καὶ τοὺς περιορίζει στὰ πλαίσια μιᾶς ἐνημερωτικῆς βιβλιοπαρουσίασης. Καὶ εἶναι μιὰ συνέπεια ὄχι πολὺ συνηθισμένη τὸ ὅτι παραμένει τελικὰ μέσα σ' αὐτὰ τὰ πλαίσια.

Ὁ Τ. Λιγνάδης ἔχει γράψει γιὰ τὸ "Ἀξιὸν Ἔστι" μιὰ μεγάλη μελέτη.¹⁰ Στὴν εἰσαγωγή πού προτάσσει κάνει λόγο γιὰ τὸν τρόπο ἐργασίας, γιὰ τὰ προβλήματα πού θέτει ἡ μελέτη τοῦ "Ἀξιὸν Ἔστι" καί, πολὺ γενικά, γιὰ τὶς βασικὲς ἐνότητές του (Ἡ Γένεσις, Τὰ Πάθη, Τὸ Δοξαστικόν).¹¹ Ἐπειτα, στὸ κύριο σῶμα, ἐξετάζει λεπτομερειακὰ ὅλες τὶς ἐπιμέρους ἐνότητες τοῦ ἔργου. Σχολιάζει ἕναν ἕναν τοὺς στίχους τῆς καθεμιᾶς ἐνότητας (τὰ «Ἀναγνώσματα» τὰ σχολιάζει ἐκλεκτικὰ), ἀναλύει τὸ «περιεχόμενον» τῆς καὶ τελευταία ἀναλύει τὴ μορφή τῆς. Τοὺς στίχους τοὺς σχολιάζει ἐννοιολογικά, γραμματικά, πραγματολογικά, ἀναφορικά πρὸς τὶς πιθανὲς φιλολογικὲς πηγές τους καὶ παράλληλα πρὸς συγγενικὲς φράσεις σύγχρονων συγγραφέων. Τὸ περιεχόμενο ὁ Λιγνάδης τὸ ταυτίζει οὐσιαστικά μὲ τὸ θέμα. Ἐτσι στὴ θέση του ἀναλύει τὴ θεματικὴ δομὴ πού παρουσιάζει ἡ κάθε ἐπιμέρους ἐνότητα. Τέλος, τὴ μορφή τὴν ἀναλύει ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς στιχογραφίας καὶ τῆς γλώσσας.

Ὅπως καταλαβαίνει κανεὶς μιὰ τέτοια δουλειὰ προϋποθέτει κόπο, μελέτη καὶ γνώσεις. Πρόκειται ὥστόσο γιὰ «μιὰν ἔρευνα τῆς διαδικασίας, μιὰν ἔρευνα πού βρίσκεται, αὐστηρὰ μιλώντας, πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς».¹² Ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ Λιγνάδη μαθαίνουμε πολλὰ πράγματα γιὰ τὸ "Ἀξιὸν Ἔστι", ἀλλὰ δὲ μαθαίνουμε τίποτε σχεδὸν γιὰ τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα πού τὸ κάνουν ἕνα καλὸ ἢ ὄχι ποίημα. Αὐτὸ δὲ σημαίνει πὼς *Τὸ "Ἀξιὸν Ἔστι" τοῦ Ἐλύτη* δὲν εἶναι μιὰ ἀξιοπρόσεχτη ἐργασία, σημαίνει ἀπλῶς ὅτι ἔχει ἔντονα γνωστικὸ χαρακτήρα κι ἀπὸ τὴν πλευρὰ αὐτὴ διαφέρει ριζικὰ ἀπὸ τὴν κριτικὴ τῆς λογοτεχνίας.

Ἀνάμεσα στὸν τρόπο πού πραγματεύτηκε τὸ "Ἀξιὸν Ἔστι" ὁ Βρεττάκος καὶ στὸν τρόπο πού τὸ πραγματεύτηκε ὁ Λιγνάδης ὑπάρχουν πολλὲς διαφορές, ἀλλὰ καὶ μερικὲς ὁμοιότητες. Ἄν θέλουμε ὥστόσο νὰ δοῦμε ἀπὸ εἰδολογικὴ σκοπιὰ τὰ κείμενά τους θὰ πρέπει νὰ τὰ πλαισιώσουμε καὶ μ' ἄλλα ὁμοειδή, ὥστε νὰ δοῦμε μὲ κάποια προοπτικὴ τὰ βασικά τους γνωρίσματα. Ὅμως ἡ εἰδολογικὴ διάκριση τῆς βιβλιοπαρουσίασης ἀπὸ τὴ φιλολογικὴ ἀνάλυση δὲν εἶναι ἀκριβῶς τὸ ζήτημα πού μὲ ἀπασχολεῖ ἐδῶ. Αὐτὸ πού θέλω νὰ παρατηρήσω εἶναι ὅτι τόσο ἡ μία ὅσο καὶ ἡ ἄλλη δὲν ἔχουν τὸν ἀξιολογικὸν χαρακτήρα τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς. Μολονότι δηλαδὴ ἀσχολοῦνται μὲ λογοτεχνικά ἔργα δὲν τὰ πραγματεύονται ἀπὸ καθαρὰ αἰσθητικὴ ἄποψη. Χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει πὼς δὲν εἶναι χρήσιμες καὶ ἀπαραίτητες. Γιὰ νὰ φανεῖ ἡ διαφορὰ τῆς βιβλιοπαρουσίασης καὶ τῆς φιλολογικῆς ἀνάλυσης ἀπὸ τὴ λογοτεχνικὴ κριτικὴ θὰ ἴταν καλύτερα νὰ ἀντιπαράθετα τὰ κείμενα τοῦ Βρεττάκου καὶ τοῦ Λιγνάδη σὲ μιὰ κριτικὴ τοῦ

**Άξιον Έστί*. Δυστυχώς όμως, όσο μπορώ να έχω γνώμη, για το **Άξιον Έστί* δε γράφτηκε ακόμη κριτική. Θα πάρω έτσι την ελευθερία να κάνω τη σχετική αντιπαράθεση με μιὰ κριτική άλλου λογοτεχνικού κειμένου. Κι επειδή υπάρχει το περιθώριο τῆς ἐκλογῆς θα ἀναφερθῶ σ' ἓνα κριτικό κείμενο πού θεωρῶ ὅτι ἀντιπροσωπεύει πληρέστερα τὸν ὄρο *κριτική τῆς λογοτεχνίας*. Έννοῶ τὸν «Έρωτόκριτο» τοῦ Γ. Σεφέρη.

Τὸ κείμενο χωρίζεται σὲ πέντε μέρη ἀριθμημένα με ἀραβικούς ἀριθμούς.

Στὸ πρῶτο μέρος, πού εἶναι καὶ τὸ συντομότερο, ὁ Σεφέρης μιλάει γιὰ τὴ γνωριμία του με τὸν *Έρωτόκριτο*.

Στὸ δεύτερο μέρος σχολιάζει τὴν ἔλλειψη φιλολογικῶν ἐργασιῶν καὶ κριτικοῦ διαλόγου γύρω ἀπὸ τὸ ἔργο.

Στὸ τρίτο μέρος, πού εἶναι τὸ ἐκτενέστερο, πραγματεύεται εἰδικὰ τὸ ποίημα. Σ' αὐτὸ βρίσκονται οἱ κυρίως κριτικές παρατηρήσεις του πού εἶναι, με τὴ σειρά πού ἀναπτύσσονται στὸ κείμενο, οἱ ἀκόλουθες.

(α) Ὁ *Έρωτόκριτος*, παρόλη τὴν ἔκτασή του, δὲν ἔχει στοιχεῖα ρητορείας. Ὁ συγγραφέας του «δὲ φωνάζει, δὲν πέφτει σὲ μισοὺς τόνους» ἀντίθετα ἔχει βρεῖ τὸ «βηματισμό» του. Ἔτσι τὸ ἔργο δὲν παρουσιάζει ἐκφραστικές ἀνισότητες.

(β) Ὁ ποιητὴς βλέπει καθαρὰ τὸ ἀντικείμενό του. Σ' αὐτὴ τὴν παρατήρηση ὁ Σεφέρης δίνει ἐξαιρετική σημασία. Τονίζει ὅτι ὁ ἄνθρωπος πού ἔγραψε τὸν *Έρωτόκριτο* «εἶναι πάντα κοντὰ στὸ ἀντικείμενό του» καὶ «βλέπει με ἀπόλυτη καθαρότητα τὸ πράγμα πού ἐκφράζει». Καὶ παρακάτω ἐπιμένει: «ὁ ποιητὴς βλέπει με καθαρότητα», «βλέπει τέλεια», «οὔτε παρεκκλίνει ἀπὸ τὰ πράγματα πού βλέπει», «πρέπει νὰ προχωρήσουμε πολὺ στὴ λογοτεχνία μας γιὰ νὰ βροῦμε ἓνα [...] τόσο καλὰ ἰδωμένο κείμενο». Αὐτὴ τὴν «ἐνάργεια τῆς ποιητικῆς ὄρασης» ὁ κριτικὸς τὴ σχετίζει με τὴν εἰλικρίνεια τοῦ ποιητῆ καὶ θεωρεῖ ὅτι «εἶναι ἓνα ἀπλὸ χαρακτηριστικὸ τῆς τέχνης, πού δὲ μπορεῖ, μόνο του, νὰ ξεχωρίσει τὸ μεγάλο ἀπὸ τὸ μικρὸ ποιητῆ». Μιὰ τέτοια διατύπωση, ἔχοντας ὑπόψη καὶ τὰ παραδείγματα πού χρησιμοποιεῖ ὁ Σεφέρης, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ συμπεράνουμε ὅτι «ἡ ἐνάργεια τῆς ποιητικῆς ὄρασης» ἀποτελεῖ ἀπαραίτητο γνώρισμα κάθε λογοτεχνικοῦ κειμένου καὶ πάρα πέρα ὅτι «ξεχωρίζει» τὸν ποιητὴ ἀπὸ τὸ στιχουργό.

Ποῖο εἶναι ὅμως τὸ ἀντικείμενο τοῦ Κορνάρου ἢ, με τὰ λόγια τοῦ Σεφέρη, «τί βλέπει ὁ ποιητὴς τοῦ *Έρωτόκριτου*»; Βλέπει «τὴ σύγκρουση τῆς ὀρμῆς τῆς νιότης καὶ τοῦ ἐρωτικοῦ πάθους με τὴ φρόνηση· τίς ὀδύνες τοῦ πάθους, καί, στὸ τέλος, τὴ συμφιλίωση καὶ τὸ συμβιβασμὸ τῶν δυὸ αὐτῶν ἀντίθετων δυνάμεων». Προηγουμένως σὲ ἄλλο σημεῖο ὁ Σεφέρης

μίλησε για «τὸ διάλογο ἀνάμεσα στὴ φρόνηση, τὸ πάθος καὶ τὸ πέρασμα τοῦ καιροῦ». Ἄν καὶ ἡ διατύπωση αὐτὴ εἶναι πολὺ γενικὴ εἶναι ἡ πρὸ καθαρὴ ἀναφορὰ στὸ περιεχόμενο τοῦ ἔργου.

(γ) Ἡ γλώσσα τοῦ Ἐρωτόκριτου εἶναι καλλιεργημένη καὶ ἡ ἔκφραση ἀκριβής. Λέγοντας γλώσσα ὁ Σεφέρης ἐννοεῖ «ἓνα ὁμαδικὸ δημιούργημα ποὺ ὁ συγγραφέας παίρνει ἑτοιμο». Αὐτὴ τὴ γλώσσα «ἀπὸ ἀντικειμενικὴ ἀποψη» τὴ διαστέλλει ἀπὸ τὴ γλώσσα «ἀπὸ ὑποκειμενικὴ ἀποψη» δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ἔκφραση. Ὁ κριτικὸς παρατηρεῖ πὺς ἡ γλώσσα τὴν ὁποία εἶχε στὴ διάθεσή του ὁ Κορνάρος ἦταν περισσότερο καλλιεργημένη ἀπὸ τὴ γλώσσα ποὺ εἶχε ὁ Σολωμὸς καὶ ὁ Βαλαωρίτης. Καὶ θεωρεῖ ὅτι αὐτὸ βοήθησε πάρα πολὺ τὸν ποιητὴ στὴ δουλειά του. Ὅπως εἶπα ὁμως ὁ Σεφέρης διαστέλλει τὴ γλώσσα, ποὺ εἶναι «κτῆμα κοινόν», ἀπὸ τὴν ἔκφραση, ποὺ εἶναι προσωπικὴ ὑπόθεση καὶ «ποὺ μᾶς φέρνει σύρριζα κοντὰ στὸν ἑαυτὸ μας». Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ βλέπει τὴ γλώσσα τοῦ Ἐρωτόκριτου σὰν ἓνα κεφάλαιο ποὺ εἶχε στὴ διάθεσή του ὁ Κορνάρος ὅταν ξεκινούσε νὰ γράφει τὸ ποίημα. Γιὰ νὰ μᾶς δείξει ἔπειτα πόσο ὁ ποιητὴς στάθηκε ἄξιος τῆς γλωσσικῆς κληρονομιάς του, πόσο δηλαδὴ ἄξια τὴ χρησιμοποίησε γιὰ νὰ ἔκφράσει τὸ ἀντικείμενό του, παραθέτει ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ ἔργο.

Στὸ τέταρτο μέρος κάνει λόγο γιὰ τὶς ἐπιδράσεις στὸν Ἐρωτόκριτο. Κυρίως ὁμως ἀνασκευάζει τὴν ἀντίληψη ὅτι «ὁ Ἐρωτόκριτος “ἀμαρτάνει κατὰ τὴν δουλικὴν μίμησιν τῆς Ἰταλικῆς φιλολογίας” καὶ “στερεῖται τελείως . . . ἐθνότητος καὶ τοπικοῦ χρωματισμοῦ”. Τὸ σημεῖο αὐτό», παρατηρεῖ ὁ Σεφέρης, «ἀφορᾷ τὸ μῦθο, τὴν ὑπόθεση τοῦ Ἐρωτόκριτου. Ὅπως ὁ Δάντης ξεσήκωσε τὸ σχέδιο τῆς Κόλασης ἀπὸ τὸν Ἀραβὰ μυστικὸ καὶ ποιητὴ τῆς Μούρθιας, τὸν Ἀμπεναραμπί· ὅπως ὁ Ρακίνας δανείστηκε ὑποθέσεις τῶν τραγωδιῶν τοῦ ἀπὸ τὸν Εὐριπίδη, ὅπως τέλος ὁ Σαίξπηρ βρῆκε τὸ μῦθο τοῦ Τίμωνα τοῦ Ἀθηναίου στὸν Πλούταρχο· ἔτσι καὶ ὁ ποιητὴς τοῦ Ἐρωτόκριτου πῆρε τὴν ὑπόθεση τοῦ ποιήματός του ἀπὸ ἓνα γαλλικὸ ρομάντσο τῆς ἱπποσύνης [. . .] Καὶ τοῦτο δὲν παρουσιάζει τίποτε τὸ ἐξαιρετικὸ, μήτε μπορεῖ νὰ ὀνομαστεῖ “δουλικὴ μίμησις”». Καὶ παρακάτω σημειώνει ὅτι: «Γιὰ τὴ λογοτεχνία, τὸ σπουδαῖο ζήτημα εἶναι οἱ ἐπιρροὲς ποὺ διαμορφώνουν τὴν εὐαισθησία καὶ τὴ διατύπωση τῆς εὐαισθησίας, καὶ ὄχι ἡ χρησιμοποίησις τῶν ἐξωτερικῶν πλαισίων».

Στὸ πέμπτο μέρος ἐξετάζει τὴ σχέση τῆς μορφῆς μὲ τὸ περιεχόμενο. Ἡ γνώμη τοῦ κριτικοῦ εἶναι ὅτι ὁ Ἐρωτόκριτος ἦρθε στὸν κόσμον μὲ ἓνα περιεχόμενο καὶ μιὰ μορφή τόσο ἀλληλένδετα, ὥστε νὰ εἶναι ἐφεξῆς ἀδιαχώριστα στὴν πράξη. Ἐτσι ἡ μετάφρασή του σὲ λόγια φαναριώτικη γλώσσα δὲν ἀλλοίωσε μονάχα τὴ μορφή του ἀλλὰ τὸ ποίημα καθεαυτό. Ἄς

σημειωθεί ότι λέγοντας *μορφή* ο Σεφέρης έννοεί τρία πράγματα: τή γλώσσα, τήν έκφραση και τὸ στίχο. Ἄν και δίνει ιδιαίτερη έμφαση στή γλωσσική παράδοση τῆς Κρήτης κατά τὸν δέκατο έβδομο αἰώνα, όταν θέλει νά τονίσει τήν ιδιαίτερη μορφική υπόσταση τοῦ Ἐρωτόκριτου χρησιμοποιεῖ τή λέξη *έκφραση*. Ἐπιπλέον θεωρεῖ στοιχεῖο τῆς μορφῆς τὸ στίχο, τὸ δεκαπεντασύλλαβο στίχο τῆς «κρητικῆς ἀναγέννησης».

Ἄν δεῖ κανεῖς συνολικά τὸ κριτικό κείμενο τοῦ Σεφέρη μπορεῖ νά κάνει μερικές γενικές διαπιστώσεις.

Ἀρχικά ὅτι ὁ συγγραφέας τοῦ πραγματεύεται τὸν Ἐρωτόκριτο ὡς λογοτεχνικό έργο — κάτι πὸν δὲν παραλείπει νά τονίσει έπανειλημμένα. Ὅ,τι ἀπασχολεῖ τὸ Σεφέρη εἶναι ἡ λογοτεχνική ἀξία τοῦ έργου.

Ἐπειτα ὅτι στὰ δυὸ πρῶτα μέρη τοῦ κειμένου, πὸν ἔχουν θέση εἰσαγωγῆς, δὲν κρίνει τὸ ποίημα, ἐνῶ στὰ υπόλοιπα ἀναπτύσσει ἔξι βασικές «παρατηρήσεις». Ἀπὸ αὐτὲς οἱ τρεῖς εἶναι «δέν», δηλαδή ἀρνητικές: Ὁ Ἐρωτόκριτος δὲν ἔχει ρητορεία, τὸ θέμα τοῦ δὲν ἀφορᾷ τῆ λογοτεχνική ἀξία του, ἡ μορφή του δὲ μπορεῖ νά διαχωριστεῖ ἀπὸ τὸ περιεχόμενό του. Οἱ ἄλλες τρεῖς ἔχουν θετικό χαρακτήρα: Ὁ ποιητῆς βλέπει καθαρά τὸ ἀντικείμενό του, τί περίπου βλέπει, ἡ γλώσσα και ἡ έκφραση τοῦ έργου εἶναι ὑψηλοῦ ἐπιπέδου. Οἱ πρῶτες τρεῖς εἶναι ἔμμεσα ἀξιολογικές. Ἐτσι δὲ βοηθοῦν τὸν ἀναγνώστη νά δεῖ γιὰ ποιά θετικά δεδομένα κρίνεται ὁ Ἐρωτόκριτος σημαντικό ποίημα. Ἀντίθετα οἱ ἐπόμενες τρεῖς εἶναι ἄμεσα ἀξιολογικές και δείχνουν τὰ στοιχεῖα στὰ ὁποῖα ἀνάγεται ἡ λογοτεχνική ἀξία τοῦ ποιήματος. Ἄν ὁ Σεφέρης ἔγραφε γιὰ ἕνα σύγχρονό του λογοτεχνικό έργο δὲν ἀποκλείεται νά περιοριζόταν στὸ τρίτο μέρος τοῦ κειμένου του. Γράφοντας ὅμως γιὰ τὸν Ἐρωτόκριτο ἦταν ἀναγκασμένος νά μιλήσει και γιὰ μερικά κληρονομικά δυσάρεστα πὸν συνόδευαν τὸ ποίημα: «ἀμαρτάνει κατά τήν δουλικήν μίμησιν», «γραικοβαρβαρικόν» γλωσσικό ἰδίωμα. Οὐσιαστικά, δηλαδή, ἂν ἐξαιρέσουμε τὰ εἰσαγωγικά δυὸ πρῶτα μέρη και τὰ δυὸ τελευταῖα στὰ ὁποῖα ἀνασκευάζει προγενέστερες ἀντιλήψεις, τὸ ποίημα τὸ πραγματεύεται κριτικά στὸ τρίτο μέρος.

Μιὰ ἄλλη διαπίστωση πὸν μπορεῖ κανεῖς νά κάνει εἶναι πῶς ὁ κριτικός χρησιμοποιεῖ τὸν ὅρο *μορφή* ἀρκετὰ περιστασιακά. Στὸν ὅρο αὐτὸ συμπεριλαβαίνει τή γλώσσα, τήν έκφραση και τὸ στίχο. Ἡ γλώσσα και ὁ στίχος, σύμφωνα με τή γνώμη τοῦ Σεφέρη, προέρχονται ἀπὸ τή λογοτεχνική παράδοση τοῦ Ἐρωτόκριτου. Ἄν τώρα ἀντιπαραθέσουμε τὸ αὐθεντικό ποίημα στή λόγια μετάφρασή του, ἀσφαλῶς ἡ γλώσσα και ὁ στίχος τοῦ ἀποτελοῦν διακριτικά γνωρίσματα τῆς μορφῆς του. Ἄν ὅμως ἀντιπα-

ραθέςουμε τὸν Ἐρωτόκριτο σ' ἓνα σύγχρονό του ποίημα, ποὺ ἔχει γραφτεῖ με τὴν ἴδια γλῶσσα καὶ τὸν ἴδιο δεκαπεντασύλλαβο στίχο, τότε αὐτὰ τὰ στοιχεῖα χάνουν τὸ διακριτικὸ τους χαρακτήρα. Ὁ Σεφέρης δηλαδὴ χρησιμοποίησε τὸν ὄρο μορφῆ, με τὸ γενικὸ περιεχόμενο ποὺ ἔδωσε σ' αὐτόν, γιὰ νὰ κάνει μιὰ ὀρισμένη ἀντιπαράθεση. Στὴ συγκεκριμένη περίπτωση, ποὺ ἀντιπαράθετε δυὸ κείμενα διαφορετικῆς λογοτεχνικῆς παράδοσης, ἡ γλῶσσα καὶ ὁ στίχος μποροῦν ν' ἀποτελοῦν διακριτικὰ γνωρίσματα τῆς μορφῆς. Ὅχι ὅμως κι ὅταν ἀντιπαράθετομε δυὸ κείμενα ὁμοειδή, ποὺ ἔχουν πίσω τους τὴν ἴδια λογοτεχνικὴ παράδοση καὶ χρησιμοποιοῦν τὴν ἴδια γλῶσσα καὶ τὴν ἴδια στιχουργικὴ τεχνικὴ.

Ἀπὸ ὅσα προανάφερα γιὰ τὴν κριτικὴ τοῦ Ἐρωτόκριτου θὰ ἔγινε, πιστεύω, φανερὴ ἡ διαφορὰ τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς ἀπὸ τὴν ἀπλὴ παρουσίαση καὶ τὴ φιλολογικὴ ἀνάλυση τῶν λογοτεχνικῶν ἔργων. Ἡ διαφορὰ ὡστόσο δὲν ἀποκλείει ὁπωσδήποτε τὶς ὁμοιότητες. Ἔτσι δὲ θὰ ἔχε νόημα νὰ προσδιοριστεῖ ἡ λογοτεχνικὴ κριτικὴ περιοριστικά. Δὲ θὰ ἔχε νόημα π.χ. νὰ πεῖ κανεὶς ὅτι λογοτεχνικὴ κριτικὴ εἶναι ἡ ἀναλυτικὴ πραγμάτευση ἐνὸς λογοτεχνικοῦ κειμένου, ἡ ὁποία δὲν ἀναφέρεται στὶς πηγές του, στὴ γλῶσσα του, στὸ θέμα του, στὰ κοινωνικά του πλαίσια, κ.λπ. Ἐνας τέτοιος ὀρισμὸς εἶναι ἄσκοπος. Ὁ ἀξιολογικὸς χαρακτήρας τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς δὲν ἀποκλείει τὴ χρησιμοποίησι βιοηθητικῶν στοιχείων. Ἀρκεῖ βέβαια νὰ μὴν περιορίζεται κανεὶς μόνον σὲ στοιχεῖα τέτοια, ὅποτε φυσικὰ δὲν κάνει λογοτεχνικὴ κριτικὴ. Τὸ οὐσιώδες γιὰ τὴν κριτικὴ τῆς λογοτεχνίας εἶναι νὰ δείξει τὴν αἰσθητικὴ ἀξία τῶν λογοτεχνικῶν κειμένων. Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα εἶναι ζήτημα τοῦ κάθε κριτικοῦ νὰ χρησιμοποιεῖ ἢ ὄχι ὅτιδήποτε τὸν ἐξυπηρετεῖ. Ἀπὸ τ' ἄλλο μέρος γιὰ τὴ βιβλιοπαρουσίαση καὶ τὴ φιλολογικὴ ἀνάλυση ὑπάρχει πρόβλημα ὁρίων ἢ ἀλλιῶς εἰδολογικῆς συνέπειας. Ἐννοῶ ὅτι ἐνόσω δὲν πραγματεύονται ἀπὸ καθαρὰ αἰσθητικὴ σκοπιὰ τὰ ἔργα με τὰ ὁποῖα ἀσχολοῦνται, δὲν ἔχουν τὸ περιθώριον νὰ προχωροῦν σὲ ἀξιολογικὰ κρίσεις.

δ) Ἡ λογοτεχνικὴ κριτικὴ εἶναι ἀπρόθετη, ἀσκειῖται δηλαδὴ ἀπροκατάληπτα καὶ ἀπρογραμματίιστα.

Ἡ πείρα ἔχει δείξει πὼς ἡ κριτικὴ τῆς λογοτεχνίας γιὰ νὰ ἀσκηθεῖ χρειάζεται ἀνεξαρτησία γνώμης. Πράγμα ποὺ σημαίνει πὼς ὁ κριτικὸς θὰ πρέπει νὰ αὐτενεργεῖ κάθε φορὰ ποὺ κρίνει κάποιον ἔργο. Γιὰ νὰ αὐτενεργήσει ὅμως εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἔχει ἀποδεδειχθεῖ πρῶτα ἀπὸ τὶς πιθανὰ προκαταλήψεις του. Προκαταλήψεις ποὺ εἶναι δυνατὸ νὰ πηγάζουν

από τη λογοτεχνική παράδοση ή από εξωλογοτεχνικές περιοχές.¹³

Είναι γνωστό ότι τα επιφανέστερα λογοτεχνικά έργα, ή τα έργα μιᾶς ομάδας λογοτεχνῶν μὲ κοινὰ γνωρίσματα, ή καὶ μόνο τὸ ἔργο ἑνὸς σημαντικοῦ λογοτέχνη, εἶναι δυνατὸ νὰ συνεπάγονται, γιὰ τοὺς ἀναγνώστες τοὺς, ὀρισμένη ἀντίληψη γιὰ τὴ λογοτεχνία. Στὴν περίπτωση αὐτὴ συμβαίνει νὰ γενικεύει κανεὶς καὶ νὰ ἀπολυτοποιεῖ μερικὰ δεδομένα τοῦ λογοτεχνικοῦ παρελθόντος. Ἔτσι φτάνει νὰ ταυτίζει τὴ λογοτεχνία μὲ μερικές ἐκφάνσεις τῆς καὶ νὰ διαμορφώνει ὀρισμένη γνώμη γιὰ τὸ τί εἶναι λογοτεχνία ἐσαεὶ καὶ τί δὲν εἶναι. Φυσικὰ μιὰ τέτοια γνώμη ἔκτοτε ἀνάγκηται σὲ ἀξιολογικὸ κριτήριον μὲ τὸ ὁποῖο μπορεῖ κανεὶς νὰ σταθμίζει κάθε λογοτεχνικὸ κείμενον. Πρόκειται γιὰ μιὰ διαδικασία ἀλλοτρίωσης ἢ ὁποῖα ἀφορᾷ τοὺς ἀπλοὺς ἀναγνώστες τῆς λογοτεχνίας, ἀλλὰ ὡς ἓνα βαθμὸ καὶ ὅσους, μὲ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο, ἀσχολοῦνται μὲ τὴν ἀξιολόγησιν τῶν λογοτεχνικῶν κειμένων. Πραγματικὰ ὑπάρχουν πολλὰ παραδείγματα ἀνθρώπων ποὺ ξεκίνησαν νὰ κρίνουν νέα λογοτεχνικὰ ἔργα μὲ κριτήριον ὀρισμένες προγενέστερες λογοτεχνικὲς μορφές. Σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις τὰ νέα ἔργα θεωρήθησαν ἀξιόλογα ἢ ὄχι στὸ βαθμὸ ποὺ ἀνταποκρίνονταν ἢ δὲν ἀνταποκρίνονταν στὰ πρότυπα τῶν μελετητῶν τοὺς. Στὴν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς κριτικῆς ὑπάρχουν πολλὲς τέτοιες περιπτώσεις. Ἐναφέρω τρεῖς ποὺ μποροῦν κάπως νὰ συσχετιστοῦν. Ὁ Γ. Ἀποστολάκης ἀξιολόγησε τὸν Παλαμᾶ μὲ βάση τὸ ποιητικὸ ἔργο τοῦ Σολωμοῦ καὶ τὸν ἀπέρριψε ὀλοκληρωτικὰ. Ὁ Κ. Τσάτσος ἔκρινε τοὺς ποιητικοὺς νεωτερισμοὺς τῆς γενιᾶς τοῦ '30, ὅταν πρωτοφάνηκαν, μὲ τὰ μέτρα τῆς προγενέστερης ποιήσεως καὶ ἰδίως τῆς παλαμικῆς, διατυπώνοντας ἔντονος ἀντιρρήσεις. Ὁ Α. Καραντώνης εἶδε τοὺς ποιητὲς τῆς πρώτης μεταπολεμικῆς γενιᾶς μέσα ἀπὸ τὶς ποιητικὲς κατακτήσεις τῆς γενιᾶς τοῦ '30 καὶ τοὺς ἀντιμετώπισε μὲ ἐκδηλὴ συγκατάβαση. Γενικὰ ὅταν κανεὶς ἀνάγει τὸ λογοτεχνικὸ παρελθὸν σὲ πρότυπον μέτρο καὶ τὸ χρησιμοποιεῖ γιὰ νὰ σταθμίσει νέα λογοτεχνικὰ ἔργα, οὐσιαστικὰ ἀφαιρεῖ ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του τὴ δυνατότητα νὰ δεῖ ὅ,τι ἰδιαίτερον κομίζουν στὴ λογοτεχνία τὰ νέα ἔργα. Ὑπάρχει στὴν κριτικὴ τῆς λογοτεχνίας κάτι ἀνακόλουθον. Ἐνῶ κάθε κριτικὸς καλλιεργεῖ τὴν εὐαισθησίαν του μελετώντας τὴ λογοτεχνικὴ του παράδοση, ὅταν ἔρχεται ἡ ὥρα νὰ κρίνει κάποιο ἔργο, χρειάζεται ν' ἀπελευθερωθεῖ ἀπὸ τὸ δυναστευτικὸ βάρος τῆς παράδοσης αὐτῆς.

Ἀπὸ τ' ἄλλο μέρος γιὰ νὰ φτάσει νὰ αὐτενεργήσει ἓνας κριτικὸς θὰ πρέπει ν' ἀποδεσμευτεῖ ἀπὸ τὶς ἐνδεχόμενες ἐξωλογοτεχνικὲς του («αὐθεντίες»). Ἀπὸ ἰδέες δηλαδὴ ἢ ἀπόψεις φιλοσοφικῆς, κοινωνιολογικῆς, ψυχχαναλυτικῆς, γλωσσολογικῆς, κ.λπ. Εἶναι βέβαια μιὰ εὐκολία νὰ υἱοθετεῖ κα-

νεις δοσμένες ιδέες και να ελέγχει με αυτές τα λογοτεχνικά κείμενα. Το ζήτημα ωστόσο είναι ότι έτσι κάνει μια δουλειά, χρήσιμη ενδεχομένως για διαφορετικούς σκοπούς, που δεν είναι ακριβώς κριτική της λογοτεχνίας. "Αν σ' αυτή την περίπτωση βρισκόμασταν πραγματικά μέσα στα όρια της λογοτεχνικής κριτικής, τότε η λογοτεχνία θα είχε ως σκοπό της να διατυπώνει ιδέες και μάλιστα γνωστές. Τη λογοτεχνία όμως, αν κρίνουμε από τα έργα της, την ενδιαφέρει κατεξοχήν η έκφραση πολύ προσωπικών εμπειριών. Το θέμα αυτό, όπως άλλωστε σε μικρότερο βαθμό και το προηγούμενο, είναι πολυσυζητημένο και θα 'λεγα, θεωρητικά, αρκετά ξεπερασμένο. Έτσι θα προτιμούσα να περιοριστώ εδώ σε μερικά ενδεικτικά παραδείγματα από την περιοχή της νεοελληνικής κριτικής. 'Ο Γ. 'Αποστολάκης και ο Κ. Τσάτσος, στις συγκεκριμένες περιπτώσεις που προαναφέρα, εκτός από τα λογοτεχνικά τους πρότυπα, ξεκινούσαν και από φιλοσοφικές αντιλήψεις (γερμανικός ιδεαλισμός). 'Ο Β. Ρώτας, γράφοντας για τα *'Ελεγεία και Σάτιρες* του Καρυωτάκη, κατέκρινε τη δουλειά του ποιητή γιατί μ' αυτή δεν ανάδειχόνταν «οδηγός στους παραστρατισμένους, παρηγορητής στους θλιμμένους, δάσκαλος και καλοκαρδιστής», κ.λπ.¹⁴ Χαρακτηριστική σ' αυτό το είδος κριτικής ήταν η αντίδραση του Καρυωτάκη ο οποίος παρατήρησε πως «ο κ. Ρώτας σε δυο δλόκληρες σελίδες, δε μᾶς εἶπε ούτε το στοιχειωδέστερο: Εἶναι, δηλαδή, ἢ δὲν εἶναι ποιήματα τὰ *'Ελεγεία και Σάτιρες*; "Αν, κατά τύχην, συμβαίνει το πρώτο, ἐγὼ εἶμαι εὐχαριστημένος, γιατί ἡ κοινωνιολογική ἄποψις δὲ με ἀφορᾷ».¹⁵ 'Ο Β. Βαρίκας, σε κάπως νεαρή ηλικία, μιλώντας πάλι για το έργο του Καρυωτάκη διατύπωσε τη γνώμη «πὼς ἡ τέχνη εἶναι μιὰ κοινωνική λειτουργία με καθορισμένα καθήκοντα καὶ ὑποχρεώσεις».¹⁶ Ἀπέναντι στήν ποίηση του Καρυωτάκη ειδικότερα, μέσα στο ίδιο κείμενο, πήρε θέση σαφώς αρνητική φτάνοντας σε όξεις και κάποτε προσβλητικούς χαρακτηρισμούς για τον ποιητή. 'Ο Τ. Μαλάνος, τέλος, στο βιβλίο του για τον Καβάφη, εξέτασε τη δουλειά του ποιητή από την πλευρά της ψυχαναλυτικής θεωρίας του Φρόυντ. Τα παραδείγματα αυτού του είδους θα μπορούσαν να πολλαπλασιαστούν. Τα συναντούμε καθημερινά σχεδόν. Με τα παραπάνω πέντε έχουμε ισάριθμους συγγραφείς οι οποίοι επιχείρησαν ν' ασκήσουν κριτική βασισμένοι σε έξωλογοτεχνικά δεδομένα. Σήμερα έχουμε το περιθώριο να πούμε ότι ως κριτικοί της λογοτεχνίας, στις συγκεκριμένες περιπτώσεις, οι συγγραφείς αυτοί απέτυχαν.

Σύμφωνα με τα προηγούμενα η κριτική της λογοτεχνίας ασκείται άπροκατάληπτα. Διαφορετικά υποβιβάζεται σε μια δουλειά λίγο-πολύ προκαθο-

ρισμένη. Σὲ μιὰ ἐφαρμογὴ κριτηρίων ποῦ ἀντιπροσωπεύουν ὁμόλογες προκαταλήψεις — εἴτε αὐτὲς πηγάζουν ἀπὸ τὴ λογοτεχνία εἴτε ἀπὸ ἐξωλογοτεχνικούς χώρους. Ἄλλὰ πῶς ξεπερνᾷ κανεὶς τὶς προκαταλήψεις τοῦ ἢ ἀλλιῶς τὶς ἀλλοτριωτικὲς ἐπιδράσεις ποῦ ἔχει δεχτεῖ; Ἄπὸ τέτοιες ἐπιδράσεις δὲν εἶναι ὁλοκληρωτικὰ ἀπαλλαγμένες οὔτε οἱ πιὸ ἰσχυρὲς προσωπικότητες. Δὲν ξέρουμε πολλὰ πάνω σ' αὐτὸ τὸ θέμα, δηλαδή ξέρουμε ἐλάχιστα ἢ τίποτε. Ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ μιὰ λειτουργία σκοτεινὴ ποῦ ἐπειδὴ εἶναι σκοτεινὴ παραμένει ἀνεξέλεγκτη. Ἄπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ ἡ κριτικὴ τῆς λογοτεχνίας ὡς λειτουργία δὲν προκαθορίζεται βουλευτικὰ καὶ συνεπῶς δὲν προγραμματίζεται. Θὰ ἦταν ἐξαιρετικὸ προνόμιο νὰ εἶχαμε τὴν εὐχέρεια νὰ ἀποφασίζαμε νὰ κρίνουμε ἓνα λογοτεχνικὸ κείμενο καὶ νὰ ἔχαμε τὴ δυνατότητα νὰ πραγματώναμε τὴν ἀπόφασή μας. Δὲ συμβαίνει ὅμως ἔτσι. Δὲν κάνει κριτικὴ κανεὶς ἐπειδὴ ἀποφασίζει νὰ γράψει γιὰ κάποιον ἔργο, ἀλλὰ ἐπειδὴ συνειδητοποιεῖ ξαφνικὰ ἢ βαθμιαῖα ὅτι ἔχει διακρίνει τὴ λογοτεχνικὴ ἀξία τοῦ. Καὶ πάλι ὄχι χωρὶς βασανιστικὸ αὐτοέλεγχον. Ἄκόμη καὶ γιὰ κείμενα ποῦ λογοτεχνίζουν, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἐκδηλές ἀπομιμήσεις, τὰ πράγματα δὲν εἶναι πολὺ εὐκόλα. Πάντως, εὐκόλα ἢ δύσκολα, δὲ μπορεῖ κανένας νὰ ξέρει ἀπὸ πρὶν ἂν θ' ἀναγνωρίσει κάποτε τὶς αἰσθητικὲς διαστάσεις ἑνὸς λογοτεχνικοῦ κειμένου. Ἄν ὅμως κάποτε συμβεῖ νὰ τὶς ἀναγνωρίσει θὰ συμβεῖ ἀπρογραμματίιστα, ὅπως γίνεται περίπου μὲ τὴ σύλληψη τῶν λογοτεχνικῶν ἔργων ποῦ κι αὐτὴ δὲν προγραμματίζεται βουλευτικὰ. Στὶς στῆλες βιβλιοκρισίας τῶν διάφορων ἐντύπων γράφονται καθημερινὰ προγραμματισμένες «κριτικὲς». Κριτικὰ ὅμως κείμενα ἀξία τοῦ ὀνόματός τους ἔχουμε πολὺ λίγα στὴ νεοελληνικὴ μας γραμματεία. Οὔτε καν ὅσα τὰ δάχτυλα τῶν χεριῶν μας.

III

Εἶπα στὴν ἀρχὴ αὐτοῦ τοῦ κειμένου πῶς ἀνάμεσα στὴν ἔννοια τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς καὶ στὴν κριτικὴ τῆς λογοτεχνίας ὑπάρχει σχέση ἔννοιας πρὸς ἀντικείμενο. Κι ἀκόμη πῶς ἡ ἔννοια τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς προκύπτει ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν ἀξιόλογων κριτικῶν κειμένων. Σύμφωνα μ' αὐτὰ ἡ ἔννοια τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς δὲν εἶναι κάτι αὐθύπαρκο γιὰ τὸ ὁποῖο μπορούμε νὰ μιλοῦμε ἐρήμην τοῦ ἀντικειμένου της. Ἀντίθετα εἶναι στενὰ ἐξαρτημένη ἀπὸ τὸ ἀντικείμενό της, τὸ ὁποῖο προϋποθέτει, καὶ ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀποκτᾷ ὑπόστασι. Ἄπὸ τὴν πλευρὰ αὐτὴ ἡ ἔννοια τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς δὲν εἶναι καθοριστικὴ γιὰ τὸ τί πρέπει νὰ εἶναι ἡ κριτικὴ

τῆς λογοτεχνίας, ἀλλὰ γιὰ τὸ τί εἶναι. Θὰ πρέπει συνεπῶς νὰ διαχωρίσουμε τὴν ἔννοια τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς ἀπὸ τὶς διάφορες θεωρίες περὶ λογοτεχνικῆς κριτικῆς, ποὺ βασίζονται σὲ φιλοσοφικὲς ἢ ἄλλες ιδέες κι οἱ ὁποῖες ἐπιχειροῦν νὰ καθορίσουν τὸ δέον τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς. Ἐφόσον τουλάχιστο δεχόμεστε ὅτι ἡ κριτικὴ τῆς λογοτεχνίας ὡς πράξη εἶναι κάτι ὑπαρκτό, οἱ θεωρίες περὶ λογοτεχνικῆς κριτικῆς ποὺ ἀγνοοῦν αὐτὴ τὴν πράξη δὲν ἀφοροῦν τὴν ἔννοιά της. Ὡς θεωρίες μπορεῖ νὰ ἔχουν τὴν ἀξία τους, γιὰ τὴν ἔννοια ὡστόσο τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς εἶναι ἀδιάφορες.

Ὁ ὅρος *κριτικὴ τῆς λογοτεχνίας*, ἂν καὶ συνήθως ἀρκετὰ ἀόριστα, χρησιμοποιεῖται τόσο μὲ εὐρεία ὅσο καὶ μὲ στενὴ σημασία. Ἀπὸ τὴν στιγμή ἐντούτοις ποὺ θέλουμε νὰ καθορίσουμε τὴν κριτικὴ τῆς λογοτεχνίας ὡς ἀντικείμενο τῆς ἔννοιάς της εἴμαστε ἀναγκασμένοι νὰ περιοριστοῦμε στὴν πιό, ἂν μπορῶ νὰ τὸ πῶ ἔτσι, καθαρῶτα μορφή της. Εἴμαστε δηλαδὴ ἀναγκασμένοι νὰ περιοριστοῦμε στὰ κριτικὰ κείμενα καὶ μάλιστα σὲ ὅ,τι ἰδιαίτερο χαρακτηριστικὸ παρουσιάζουν. Γιὰ νὰ διακρίνουμε ὅμως τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ τῶν κριτικῶν κειμένων θὰ πρέπει πρῶτα νὰ γνωρίζουμε αὐτὰ τὰ κείμενα. Κι ἐδῶ προκύπτει ἓνα θεμελιῶδες ἐρώτημα. Ποιὰ κριτικὰ κείμενα θεωροῦμε ἀξιόλογα ἢ ἔγκυρα; Ὑποκειμενικὰ μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς ἐκεῖνα ποὺ μᾶς ἀρέσουν ἢ ἐκεῖνα ποὺ συμφωνοῦν μὲ τὶς ἀπόψεις μας. Ἀλλὰ μιὰ τέτοια βάση ἐκλογῆς, μόλις θελήσουμε νὰ τὴ συζητήσουμε, δημιουργεῖ ἀλυσιδωτὰ ἐρωτήματα ποὺ δὲ βγάζουν πουθενά. Ἴσως δὲν ἔχουμε τὸ περιθώριο νὰ εἴμαστε ἀπόλυτα ἀντικειμενικοί. Μποροῦμε ὅμως νὰ χρησιμοποιήσουμε ἓνα κριτήριον ἀρκετὰ ἀντικειμενικόν, ὥστε νὰ παρέχει ἀνάλογα ἀντικειμενικὲς ἐγγυήσεις γιὰ τὴ βασιμότητά του καὶ νὰ προσφέρεται γιὰ κοινὴ ἐκτίμηση καὶ ἔλεγχο. Τὸ κριτήριον αὐτὸ ἔχουμε τὴ δυνατότητα νὰ τὸ ἀντλήσουμε ἀπὸ τὴν παράλληλη ἱστορία τῆς λογοτεχνίας καὶ τῆς κριτικῆς της. Ἐφόσον ἡ λογοτεχνία καὶ ἡ κριτικὴ τῆς λογοτεχνίας ἔχουν ἓνα σεβαστὸ παρελθόν, ὑπάρχει ἔδαφος νὰ ἀναζητήσουμε τὰ κριτικὰ κείμενα ποὺ δικαιώθηκαν ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη τῶν πραγμάτων. Καὶ πάρα πέρα νὰ κοιτάξουμε πῶς καὶ μὲ ποιὰ βάση ἔκριναν τὰ λογοτεχνικὰ ἔργα γιὰ τὰ ὁποῖα μίλησαν. Στὰ πλαίσια τῆς νεοελληνικῆς κριτικῆς τέτοια κριτικὰ κείμενα εἶναι π.χ. τὸ κείμενον τοῦ Παλαμᾶ γιὰ τὸν Κάλβο (1889), τοῦ Ξενόπουλου γιὰ τὸν Καβάφη (1903), τοῦ Ἄγρα γιὰ τὸν Καρυωτάκη (1934), τοῦ Σεφέρη γιὰ τὸν Ἐρωτόκριτο, τῆς Ν. Ἀναγνωστάκη γιὰ τὸν Σαχτούρη (περιοδικὸ *Κριτικὴ*, 1960). Ἀπὸ τ' ἄλλο μέρος ἔχουμε ἐξίσου τὴ δυνατότητα νὰ ἀναζητήσουμε τὶς κριτικὲς προσπάθειες τοῦ παρελθόντος οἱ ὁποῖες, ἀπὸ τὴ θέση ποὺ κατέλαβαν στὴ λογοτεχνία

τὰ ἔργα στὰ ὁποῖα ἀναφέρθηκαν, δὲ δικαιώθηκαν. Καὶ πάλι νὰ προσέξουμε πῶς καὶ μὲ ποιά βία γύρεψαν νὰ ἀξιολογήσουν τὰ συγκεκριμένα ἔργα. Δυστυχῶς πάνω σ' αὐτὸ τὸ θέμα δὲν ὑπάρχουν φιλολογικὲς ἐργασίες, ὥστε νὰ ἔχουμε τὴν εὐχέρεια νὰ μιλοῦμε βασισμένοι στὰ εὐρήματά τους. Πάντως ἡ παράλληλη ἱστορία τῆς λογοτεχνίας καὶ τῆς κριτικῆς τῆς μᾶς ἐπιτρέπει νὰ μιλοῦμε, ἐκ τῶν ὑστέρων, γιὰ κριτικὰ κείμενα καταξιωμένα καί, φυσικά, γιὰ μὴ καταξιωμένα.

Ἡ κριτικὴ τῆς λογοτεχνίας εἶναι δυνατὸ νὰ προσδιοριστεῖ τόσο θετικά, τί εἶναι, ὅσο καὶ ἀρνητικά, τί δὲν εἶναι. Ἡ ἔννοια τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς ἔχει ἄμεση σχέση μὲ τὸ πρῶτο. Ἐντούτοις καὶ ὁ ἀρνητικὸς προσδιορισμὸς τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς βοηθεῖ ὡς ἓνα βαθμὸ νὰ διευκρινιστοῦν τὰ ὅρια τῆς ζητούμενης ἔννοιας.

Ἀναζητώντας τὴν ἔννοια τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς, μὲ ἀφετηρία τὰ κριτικὰ κείμενα, διαπιστώνουμε ἀρχικά ὅτι εἶναι ἐξαιρετικὰ σύνθετη, συνισταμένη δηλαδὴ ἐπιμέρους ἐνοιῶν. Στὸ δεύτερο μέρος τοῦ κειμένου τούτου μίλησα γιὰ τέσσερις τέτοιες ἐπιμέρους συνιστώσες. Δὲν εἶναι βέβαια οἱ μόνες, οὔτε ὁ τρόπος πού τις πραγματεύτηκα μοναδικός. Τὸ θέμα εἶναι εὐρὺ καὶ ἀνοιχτό. Ἀνοιχτό γιὰ πολλοὺς λόγους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους κυριότερους θεωρῶ τοὺς ἐπόμενους. (α) Δὲν ἔχει γίνεи σχεδὸν καμιά προεργασία. (β) Ὅταν μιλοῦμε θεωρητικὰ κινδυνεύουμε κάθε στιγμή νὰ εἴμαστε ἀσύμμετροι πρὸς τὸ ἀντικείμενό μας — εἴτε χάνοντας τὴν ἐπαφή μας μαζί του εἴτε γενικεύοντας καὶ ἀπολυτοποιώντας. Πολὺ περισσότερο ὅμως ὅταν τὸ ἴδιο τὸ ἀντικείμενο δὲν εἶναι στατικό. (γ) Ἡ ἔννοια τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς, μὲ ἐνδιάμεσο τὴν κριτικὴ τῆς λογοτεχνίας, σχετίζεται μὲ προβλήματα τῆς λογοτεχνικῆς πράξης ἄλυτα ἀκόμη θεωρητικά.

Ἔτσι μποροῦν γενικότερα νὰ πῶ ὅτι σήμερα εἴμαστε μᾶλλον ἀνέτοιμοι νὰ καθορίσουμε μὲ πληρότητα καὶ μὲ ἀκρίβεια τὴν ἔννοια τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς.

1. Γ. Ξενοπούλου, «Ἐνας ποιητῆς (Κ. Π. Καβάφης)», Βασικὴ Βιβλιοθήκη, τόμος 42, σελ. 210. Ἀναδημοσίευση ἀπὸ τὸ περιοδικὸ *Παναθήναια*, 30/11/1903.

2. Τέλλου Ἄγρα, *Κριτικά*, τόμος 1ος, σελ.

38-44, ἐπιμέλεια Κώστας Στεργιόπουλος, Ἐκδόσεις Ἑρμῆς, Ἀθήνα 1980.

3. Τίμου Μαλάνου, *Ὁ ποιητῆς Κ. Π. Καβάφης*, τρίτη ἐκδοση, σελ. 67-68, Δίφρος, Ἀθήνα.

4. Καβάφη, *Πεζά*, σελ. 303, παρουσίαση—σχόλια Γ. Παπουτσάκη, 'Εκδοτικός οίκος Γ. Φέξη, 'Αθήνα 1963.
5. Μανώλη Γιαλουράκη, 'Ο Καβάφης τοῦ κεφαλαίου *T*, συνομιλίες με τὸν Τίμο Μαλάνο, σελ. 62, 'Αλεξάνδρεια 1959.
6. Στρατῆ Τσίρκα, 'Ο Καβάφης και ἡ εποχή του, σελ. 275-276, Κέδρος, 'Αθήνα 1958.
7. Στρατῆ Τσίρκα, 'Ο πολιτικός Καβάφης, σελ. 173, Κέδρος, 'Αθήνα 1971.
8. "Ο.π., σελ. 172.
9. Νικηφόρος Βρεττάκος: 'Οδυσσέα 'Ελύτη: Τὸ "Ἄξιον 'Εστίν", περιοδικὸ 'Επιθεώρηση Τέχνης, τεῦχος 73-74, σελ. 105, 'Αθήνα 1961.
10. Τάσου Λιγνάδη, Τὸ "Ἄξιον 'Εστὶ τοῦ 'Ελύτη — εἰσαγωγή, σχολιασμός, ἀνάλυση, 'Αθήνα 1971.
11. Στὴν πρώτη ἔκδοση τοῦ ἔργου ἀντὶ «Τὸ Δοξαστικόν» ἦταν «Τὸ "Ἄξιον 'Εστίν», ὅπως τὸ ἀναφέρει ὁ Βρεττάκος.
12. Τ. Σ. 'Ελιοτ, 'Εφτά δοκίμια γιὰ τὴν ποίηση, «Τὰ ὅρια τῆς κριτικῆς», σελ. 92, μετάφραση Μαρίας Λαϊνᾶ, Κλεψύδρα, 'Αθήνα 1971.
13. Με τὸ πρόβλημα αὐτὸ ἔχω ἀσχοληθεῖ ἐκτενέστερα ἄλλοῦ (*Ζητήματα λογοτεχνικῆς κριτικῆς*, «'Η ἀναγνώριση τῆς Τατιάνας»). 'Εδῶ θὰ περιοριστῶ σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ εἰδικότερα τὸ συγκεκριμένο θέμα πὸ μ' ἀπασχολεῖ.
14. Κ. Γ. Καρυωτάκης, *Ποιήματα και Πεζά*, ἐπιμέλεια Γ. Π. Σαββίδης, σελ. 190, 'Εκδόσεις 'Ερμῆς, 'Αθήνα 1972.
15. "Ο.π., σελ. 181.
16. Βάσος Βαρίκας, *Κ. Βάρναλης — Κ. Καρυωτάκης*, σελ. 189, Πιθέρον, 'Αθήνα 1978.